

İBN SİDE VE *EL-MUHASSAS* ADLI ESERİ

Davut ORHAN*

Öz

Bu çalışmada h. V. yüzyılda Endelüs'te yaşayan dilbilgini İbn Side ve eserleri ele alınmıştır. Üç bölüme ayrılan bu çalışma neticesinde, İbn Sîde'nin onlarca eseri olduğu ancak birkaçı dışında günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır. İbn Sîde'nin adının duyulmasına sebep olan en önemli eserlerinden birinin el-Muhassas' olduğu görülmektedir. Bu eser kelimelerin alfabetik ve telaffuz sıralamasına göre değil anlamları göz önünde bulundurularak tasnif edilmiş olan konulu sözlük kategorisinde yer almaktadır. Genelde alıntı yapılan kaynakların zikredildiği bu eserde belli bir konuya ilişkin bütün sözcükler farklı başlıklar altında ele alınmış, sözcükler arasındaki nüanslar belirtilmiş ve zaman zaman sarf ve gramer konularına da değinilmiştir. Arap dili kurallarına dayanak olan Kuran-ı Kerim ayetleri, hadisler ve şiirlerin çokça zikredildiği bu eserde, istifade edilen referanslar ve görüşler detaylı olarak analiz edilmiş ve kimi zamanda söz konusu görüşlerin hatalı olduğu belirtildikten sonra doğrusunun ne olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Alışılmış lügat kitaplarının aksine eserde sarf ve gramer konularına da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, İbn Side, Lügat, el-Muhassas

IBN SIDE AND HIS BOOK NAMED *AL-MUHASSAS*

Abstract

This study examines Ibn Side, a linguist lived in Andalus in V. Century of the Hegira, and his works. It comes to conclusion that Ibn Side wrote a lot of works, but a few of them has reached today. Al-Muhassas is one of his important works that made him well-known. This work may be classified as a subject-based dictionary which collects words not alphabetically and by pronunciation, but according their meanings. In this dictionary, referred sources are usually mentioned, the words connected to a given subject are put together under titles, the nuances between words are implied, and sometimes, morphology and grammar topics are mentioned. This work, citing the verses of Holy Quran, the sayings of the Prophet and poems which are used as a basis for Arabic grammar rules, not only narrates the references and viewpoints, but also analyzes them in details, and occasionally evaluates and corrects them. Unlike ordinary dictionary collections, this book deals with morphology and grammar.

Keywords: Arabic Literature, Ibn Side, al-Muhassas.

Giriş

İslâm dininin temel kaynaklarının Arapça oluşu, Müslümanların Arapçaya özel bir ilgi duymalarına vesile olmuştur. Arapça, İslâm'ın ilk devrinden itibaren başta Kur'an-ı Kerim'i anlama ve yorumlama saikiyle derlenerek üzerinde birçok açıdan farklı çalışmalar yapılmıştır. Hatta Arapça zamanla Arap halkına has olmaktan çıkmış ve âdetâ İslâm âleminin ortak kültürel edebi dili haline gelmiştir.

* Arş. Gör., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, davutorhan@ibu.edu.tr

Gerek Arap olan gerekse Arap olmayan Müslüman âlimlerce Arapçaya yönelik binlerce farklı eser telif edilmiştir. Ancak sonraki nesillere zengin bir kültürel ve edebî miras bırakan birçok müellifin adı zamanla unutulmuş, telifleri çeşitli nedenlerle günümüze ulaşamamış veya kütüphanelerin tozlu raflarında kendi kaderine terk edilmiştir. İşte bu çalışmada, h. V. yy. da yaşamış ve Arap dili ve edebiyatı çalışmalarına ciddi katkıları olan İbn Sîde'nin hayatı ve eserlerine dikkat çekilecektir. Çalışmada ilk olarak, söz konusu müellifin hayatı ele alınacak ardından eserleri zikredilecek son olarak ta el-Muhassas adlı eserinden örnek vermek suretiyle bu eser tanıtılacaktır. Çalışmada adı geçen müelliflerin vefat tarihleri hicrî/miladî şeklinde verilmiş, Arapça kişi ve eser adlarının transkripsiyonunda Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)'nin takip ettiği usul tercih edilmiştir.

1. İbn Sîde'nin Hayatı, Hocaları ve Talebeleri

Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed ed-Dârîr el-Mürsî, luğatçı, edebiyat ve dil âlimi, 398/1008 yılında Endülüs'ün güneydoğusunda yer alan Mürsiye'de doğdu. Dedelerinden olan Sîde'ye nisbetle İbn Sîde olarak, âmâ olduğundan da Darîr lakabıyla anılmaktadır.¹

Arap dili edebiyatı ve tarih bilgini es-Safedî (ö. 764/1363), meşhur âmâ şahsiyetleri anlattığı 'Nektü'l-himyân fi nukâti'l-'umyân' adlı eserinde İbn Sîde'nin babasının adı konusunda kaynaklarda farklı adlar zikredildiğini, Humeydî'nin (ö. 488/1095) Ahmed, İbn Beşküval'ın (ö. 578/1183) İsmail, Kadı Sa'id el-Ceyyan'ın eserinin bir nüshasında Muhammed diğer bir nüshasında İsmail olarak geçtiğini, Humeydî'nin eserinin daha meşhur olması sebebiyle ona itimat edildiğini kaydeder.²

Ünlü İslâm âlimi Celaluddin es-Suyûtî ise, (ö. 911/1505) dil ve gramer âlimlerinin biyografilerini ihtiva eden "Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyin ve'n-nuhât" adlı eserinde, âmâ olan İbn Sîde'nin marifet sahibi, nahivci ve edip olduğunu, babasının adının Ahmed b. Sîde Ebû Bekr el-Mürsî olduğunu zikretmekle birlikte Muhammed veya İsmail olduğunu söyleyen rivayetlerin de olduğunu belirtir.³

Endelüs Emevî devletinin yıkıldığı, siyasi kargaşa ve otorite boşluğunun oluştuğu, Mulûkü't-Tevaif devrinde yaşayan İbn Sîde muhtemelen, Mürsiye'de meydana gelen siyasî olaylar sebebiyle buradan ayrılarak Endelüs'ün doğusunda yer alan Dâniye'ye gitti. İlim ve âlimlere karşı saygısı ile tanınan Dâniye Emîri

¹ Zülfikar Tüccar, "İbn Sîde". DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul. 1999. C. XX, ss. 318-319.

² Salahâddin Halil b. Eybek es-Safedî, *Nektü'l-Himyân fi Nûkâti'l-'Umyân*, Matba'atü'l-Cemaliyye, Mısır, 1911, s. 204.

³ Celaluddin Abdurrahman es-Suyûtî. *Buğyetü'l-Vu'ât fi Tabakati'l-Luğaviyin ve'n-Nuhât*, C. II, 2. Baskı, Thk: Muhammed Ebü'l-Fadil İbrahim, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1989, s.143.

Ebü'l-Ceyş Mücâhid b. Abdullah el-Âmirî⁴ ile tanışarak yakın ilgisini görüp himayesine mazhar oldu. Dâniye'de bulunan âlimler ve ilim erbabı, İbn Sîde'nin ilmi seviyesini takdir ederek, ondan istifade için ciddi gayret gösterdiler. Burada en önemli eserlerinden olan el- Muhassas'ı ve el-Muhkem'i telif etti. Ancak Mücâhid el-Âmirî'nin 436/1045'te vefatından sonra yerine geçen oğlu İkbâlüddevle Ali b. Mücâhid el-Muvaffak⁵ ile arası açılınca Dâniye'den ayrılmak zorunda kaldı. Bir müddet sonra bir kasîde sunarak emirden af dileyip tekrar Dâniye'ye döndü. 25 Rebîülâhir 458/26 Mart 1066 tarihinde Pazar gecesi yaklaşık altmış yaşında iken vefat etti.⁶

Kaynaklarda zikredildiğine göre; İbn Sîde öğrenimine babasının yanında başladı ve altı yaşında Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. Daha sonra Arap dili, lügat, kıraat, tefsir, fıkıh, hadis, felsefe ve mantık dersleri gibi zamanında yaygın olan ilimleri tahsil etti. Güçlü hafızası sayesinde birçok lügat ve gramer kitabını ezberledi. Arap dili edebiyatı ve tarihi alanlarında geniş bilgi sahibi olan İbn Sîde'nin asıl şöhreti ise lügat sahasındadır.

İbn Sîde ile aynı devirde yaşamış olan Sa'id el-Endelüsî (ö. 462/1070) Tabakâtü'l-ûmem adlı eserinde İbn Sîde'yi anlatırken, uzun bir müddet mantık ilmi ile uğraştığını, bu alanda çok detaylı telifler yaptığını ve bu eserlerinde ünlü mantık bilgini Metta b. Yunus'un (ö. 328/940) metodunu takip ettiğini, nahiv, lügat ve şiir alanında Endülüs'ün en bilgini olduğunu ve çok kıymetli eserleri olduğunu kaydeder.⁷ Suyûtî, İbn Sîde hakkında: "Yaşadığı zamanda, gramer, lügat, şiir, Eyyamül 'arab (tarihte Araplar arasında cerayan eden savaşlar) vb. konularda ondan daha âlimi yoktu." der.⁸ Ebu Ömer et-Talemenkî ise: "*Mürsiye'ye gittim, halk benden Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın (v. 223/837)⁹ lügat kitabı "Ğarib'ül-musannef"ı sema' için ısrar ettiler. Bana okuyacak bir kişi getirin bende teyit edeyim dedim. Onlar da İbn Sîde olarak tanınan âmâ bir kişiyi getirdiler; kitabı baştan sona*

⁴ Mülükü't-Tavaif'ten Daniye Emirliği'nin kurucusu ve ilk hükümdarı (ö. 436/1044-45). (Bkz. Mehmet Özdemir, "Mücahid el-Amiri", DİA, C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 443.

⁵ 436 da babasının vefatından sonra Daniye emiri oldu, "Muvaffak" lakabını kullandı. 474/1081'te vefat etti. (Bkz. Hayreddin Zirikî, *el-A'lam*, 15. Baskı, C. IV, Darü'l-Melâyîn, Beyrut, 2002, s.322.)

⁶ Ebû Abdullah b. Futûh el-Humeydî, *Cezvetü'l Muktebis fi Tarih Ulema el-Endelüs*. Thk. Beşşar 'Avvad Maruf ve Muhammed Beşşar 'Avvad, Darü'l-Ğarb el-İslamî. Tunus, 2008, s. 452; Ebû Nasr el-Feth Muhammed b. Ubeydullah. el-Kaysî el-İşbili, *Metma'ul Enfus ve Mesrahü't-Teennus fi Mulâhi Ehli'l- Endelüs*. thk. Muhammed Ali Şevâbekî, Dar 'Ammar, Beyrut, (ts.) s.291; Zülfikar Tüccar, a.g.e. C. XX, ss. 318-319.

⁷ Kadı Sa'id b. Ahmet b. Sa'id el-Endelüsî, *Tabakatü'l-Ümem*. Neşr. Luveys Şeyho el-Yesu'î, Matba'at'ül-Kasolikiyye li'l-Ebâ el-Yesu'iyîn, Beyrut, 1912, s.77.

⁸ Suyûtî a.g.e. C. II, s.143.

⁹ 157/773 te Hirat'ta doğdu, 224\838 de Mekke'de vefat etti. Birçok ilimde önder idi, muhaddis ve müctehit idi, onlarca kitap telif etmiştir. (Bkz. Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nûbelâ*, Thk. Muhammed Na'im el-'Arkasusî ve Şuayb el-Arnâvûd, 11. Baskı, C. X, Muessesetü'r-Risâle. Beyrut.1996, ss.490-508.)

kadar ezberden okudu, ondan taaccüp ettim." diyerek onunla ilgili kanaatini dile getirmektedir.¹⁰

İbn Side: Ahmed b. Sîde (İbn Sîde'nin babası),¹¹ Ebü'l-Alâ Sâid b. Hasan el-Bağdâdî (ö. 417/1026),¹² Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed et-Talemenkî, (ö. 428/1036)¹³ gibi zamanının ileri gelen âlimlerinden Arap dili, lugat, kıraat, tefsir, fıkıh, hadis, felsefe ve mantık dersleri aldı.¹⁴

İbn Sîde aralarında, Ebû Abdullah Muhammed b. Halesa eş-Şezûnî, Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Halef, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Mürsî, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed et-Temîmî gibi simaların bulunduğu öğrenciler yetiştirmiştir.¹⁵

2. İbn Side'nin Eserleri

Kaynakların, İbn Sîde'nin Arap dili, aruz, şiir ve mantık alanında birçok eseri olduğunu zikretmesine rağmen bazı eserleri günümüze ulaşabilmiştir. Elimize ulaşmayan eserlerinin ya kaybolduğu veya kütüphanelerin raflarında araştırmacılar tarafından keşfedilmeyi beklediği anlaşılmaktadır. İbn Sîde'nin anlatıldığı biyografi, edebiyat kitaplarının bazılarında hayatı detaylı bir şekilde anlatılırken kimilerinde ise sadece eserleri zikredilip, hayatına ilişkin detaya inilmediği görülmektedir. Ayrıca zikredilen eserleri dışında başka eserlerinin de olduğu vurgulanmakta ancak bunların adları belirtilmemektedir. Bazı eserlerinin muhtevası/konusu tam olarak bilinmesine rağmen, çoğu eserinin sadece adı bilinmekte bu eserlerin içeriğine ilişkin sağlıklı bir bilgi bulunmamaktadır. Kitaplarının bazıları farklı eserlerin şerhi olmakla birlikte, birçoğunun telif eser olduğu anlaşılmaktadır.

1. *el-Muhassas*: Dâniye Emîri Mücahid b. Abdullah el-Âmirî'nin isteğiyle hazırlanan bu eser Ebu 'Ubeyd Kâsım b. Sellam'ın el-Ğaribü'l-musannefi şeklinde konulara göre tertip edilmiş hacimli ansiklopedik bir sözlüktür. 1898-1902 yılları arasında Taha b. Mahmud'un başkanlığında Muhammed Mahmud et-Türküzî eş-Şinkitî ve Muhammed Abduh'un da içinde bulunduğu bir heyetin tashihiyle beş cilt (on yedi cüz) halinde Bulak'ta Matbaatü'l-Emiriyye tarafından neşredilen el-Muhassas, Muhammed et-Tâlibî ve Abdüsselam Muhammed Harun tarafından

¹⁰ Suyûtî, a.g.e. C. II. s.143.

¹¹ Mürsiyeli, gramerci, marifet ve zekâ ehli, âmâ bir zat, Ebû Bekr ez-Zebîdî'den, *Muhtasarü'l'Ayn* adlı eserini dinlemiş, hicri IV. asırdan sonra Mürsiye'de vefat etmiştir. (Bkz. Ebü'l-Kasım Halef b. Abdülmelik b. Beşküval, *es-Sıla*, Thk. İbrahim el-Ebyarî, C. I, Darü'l-Kitâb el-Mısırî – Darü'l-Kitab el-Lübnanî, 1989. s. 173.

¹² Ebü'l-Alâ Sâid b. Hasan b. İsa er-Reb'i el-Bağdâdî, edip ve dil âlimi hazır cevap bir şahsiyet, Endülüs'e Musul'dan gelmiştir, 417/1026 de vefat etmiştir. (Bkz. Suyûtî, a.g.e. C. II, s. 7-8).

¹³ Kıraat âlimi, lügat rivayetinde güvenilir, müfessir ve muhaddis takva ehli bir âlimdi. 340/951'de doğdu. 428/1036 da vefat etti. (Bkz. İbn Beşküval, a.g.e. C. I, s.83; Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, C. III, Darü'l-Kutûbî'l-İlmiyye, Beyrut-Kahire, 1989, s.1098 -1099).

¹⁴ Tüccar, a.g.e. C. XX, ss. 318-319. ; es-Safedî, a.g.e. s. 204.

¹⁵ Tüccar, a.g.e. C. XX, ss. 318-319.

eserin değişik indeksleri hazırlanmıştır. Ayrıca Lübnan Üniversitesi Samî dil ve edebiyatı hocası Halil İbrahim Ceffâl başkanlığında bir tahkik heyetince tahkiki ve indeksleri yapılarak 1996'da basımı gerçekleştirilen bu eser, son olarak Abdülhamit Hindavî tarafından tahkik edilerek, 2005'te Darü'l-Kutübi'l-İlmiyye tarafından 8 cild, 5288 sayfa halinde yayımlanmıştır.¹⁶

2. *el-Muhkem*: Dâniye Emîri Mücahid b. Abdullah el-Âmîri'nin isteği üzerine kaleme alınan bu eser, Halil b. Ahmed'in¹⁷ (ö. 170/786) Kitabü'l-'ayn adlı eseri tarzında yazılmış olup on iki ciltlik bir lügat'tır. Bu sözlüğün tam adı *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zam*'dir. Eser, Halil b. Ahmed'in *Kitabü'l-'ayn* eserinde uyguladığı ve Ebû Bekir ez-Zebîdî'nin¹⁸ (ö. 379/989) *Muhtasarü'l-'ayn* adlı eserinde gerçekleştirdiği düzeltmeler göz önünde bulundurularak meharic-i huruf sistemine göre yazılmıştır. Sıralamada ilk harfin esas alındığı sözlükte hançerenin boğaz nahiyesinden çıkan harflerle başlanmakta ve eser dudak harflerinde sona ermektedir. Ancak Halil b. Ahmed ve el-Ezherî eserlerindeki konuları harflerin mahreç sırasına göre (son üç harfi (ي ا ي) şeklinde) tertip ederken, İbn Sîde bu harfleri (ي ا ي) şeklinde tertip etmiştir. Her harfe kitap adını vermiş ve her kitabı sözcüklerin yapısına göre bablara ayırmıştır. Halil b. Ahmed'in taklib sisteminin de uygulandığı sözlükte, bir kökü oluşturan harflerin farklı dizilişleriyle ortaya çıkan kökler ve türevleri aynı yerde toplanmıştır. Eserin, Halil'in *Kitabü'l-'ayn*'i ile Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin *Tehzibü'l-Iuga*'sından farkı, önceki kitap ve risalelerde dağınık halde bulunan sözlük malzemelerinin bir araya toplanması, kelimelerin açıklanmasında daha dikkatli davranılması, sözlüklerde yer alan sarf ve nahiv hatalarının düzeltilmesi şeklinde özetlenebilir. İbn Sîde kelimelerin Kur'an ve hadislerle irtibatlandırılması hususunda Ezherî'yi takip etmiştir. Eserde düzenli çoğullara, mimli mastar, ism-i zaman, ism-i mekân ve taaccüb fiili gibi kurallı türevlere yer verilmemek suretiyle ihtisar sağlanmıştır. Fiili olmayan veya lazım fiilden türeyen ism-i mef'uller, mastarı bulunmayan veya mastarı başka kökten gelen fiiller, mazi kipi kullanılmayan fiiller, yine az kullanılan nispet, tasgir ve cemiler gibi kural dışı kelimeler ise belirtilmiş, bu arada yoğun biçimde nahiv ve sarf malumatı verilmiştir. Eserde, mücerred sözcükler mezidün fihi sözcüklerin

¹⁶ Sahnân Halîfât. "el-Muhassas", *DİA*. C. XXXI, s. 18; Kenan Demirayak ve M. Sadi Çögenli. *Arap Edebiyatında Kaynaklar*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edemiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1994. s. 120; Yusuf Elyân Serkis, *Mu'cem el-Mâtbu'atü'l-Arabiyye ve'l-Muarraba*, Mektebetü's-Sikafetü'd Dîniyye. Kahire (ts.), s. 134.

¹⁷ Halil b.Ahmed b. Amr b.Temim el-Ferahidî el-Basrî Ebû Abdurrahman, aruzu ilk ortaya çıkaran, kendini ilme adanmış mütevazı, dünyaya karşı zahit, meşhur dil âlimi olan Sibeveyh ve Asma'î'nin hocası, Arap alfabesini bir beyitte cem eden ilk kişi, babası Hz. Peygamberden sonra Ahmed adını alan ilk kişidir. 74 yaşında iken 170/786'da mescit te bir konuyu tefekkür ederken mescidin kolonuna çarpması sonucu vefat etti. (Bkz. Suyûtî. a.g.e. C. I, ss.557-560.)

¹⁸ Muhammed b. Hasan b. Abdullah, b. Muzhic b. Muhammed b. Abdullah b. Bişr Ebû Bekr ez-Zebîdî, el-İşbilî, nahivde ve luğat bilgisinde zamanının önderi idi, 379/989 da vefat etti. (Bkz. Suyûtî, a.g.e. C. I, ss. 84-85).

üzerine, müfred sıgalar da cem' sıgalar üzerine takdim edilerek tertib edildiği ve tekrardan sakınıldığı görülmektedir.

Halil b. Ahmed'in *Kitabü'l-'ayn*'ı, Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam'ın *el-Garibü'l-musannef*'i, Ebû Amr eş-Şeybani'nin *Kitabü'l-cim*'i, İbnü's-Sikkit'in *Islahü'l-mantık*'ı, Sa'leb'in *el-Fasih*'i, İbn Düreyd'in *el-Cemhere*'si, Sibeveyhi'nin *el-Kitab*'ı, Ferra, Ebû Ali el-Farisi, Ebü'l-Hasan er-Rummanî, Kûra'un-Neml ve ibn Cinnî'nin Arap gramerine dair eserleri, tefsirler ve hadis şerhleri, sözlüğün başlıca kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu eserin büyük bir dikkat, muntazam bir tespit, bol madde ve en güvenilir kaynaklardan şevahid seçimi ile temayüz ederek lügat alanında yeni bir çığır açtığı söylenebilir. Nitekim İbn Manzur, *el-Muhkem*'in hemen tamamına *Lisanü'l-'arab*'ında yer verdiği gibi Firuzabâdî de *el-Kamusü'l-muhit*'inde büyük ölçüde ondan istifade etmiştir.¹⁹ Ünlü İslâm tarihçisi ve yönetici Kiftî (ö. 624/1248), *el-Muhkem*'in alanında dengi olmadığına dikkat çekerek şöyle der: “Bir kişi bu kitabın benzerinin telif edilmediğine dair yemin etse o'na keffaret gerekmez.”²⁰

İlk olarak 1958'de Ma'hedü'l-Mahtutati'l-Arabiyye tarafından neşredilen *el-Muhkem*, 2000'de Abdülhamit Hindavî tarafından tahkik edilerek Darü'l-Kutûbi'l-İlmiyye tarafından 6640 sayfa. 11 cilt olarak yayımlanmıştır.²¹

3. *Şerhu'l-müşkil min şiri'l-mütenebbî*: İbn Sîde bu eserinde meşhur Arap şairi Mütenebbî'nin (ö. 354/965) şiirlerindeki lügat, gramer, anlam ve şiir tekniği bakımından açıklanması gereken hususlar üzerinde durmuş, ayrıca bazı şiirlerindeki felsefe ve mantıkla ilgili meseleleri de incelemiştir. Eserde, Mütenebbî'nin bütün divanını değil sadece tartışmalı muğlâk olan şiirleri şerh etmiştir. İbn Side söz konusu eserinin bazı bölümlerinde “*el-Muhassas adlı kitabımda geçtiği gibi*” ve “*bu kelimenin lügavî tahlili el-Muhkem adlı kitabımda bulunmaktadır.*” şeklindeki ifadelerinden, bu kitabı *el-Muhassas* ve *el-Muhkem*'den sonra telif ettiği anlaşılmaktadır. Bu eseri ilk defa Mütenebbî, İbn Sîde ve eserleri hakkında bir mukaddime ve çeşitli indekslerle birlikte Muhammed Rıdvan ed-Dâye neşretmiş (Dımaşk 1395/1975) daha sonra da Mustafa es-Sekkâ, Hâmid

¹⁹ Sahbân Halîfât, “el-Muhkem”, *DİA*. C. XXXI, İstanbul, 2006, s.45; Yusuf Elyan Serkis, *Mu'cem el-Metbu'at el-Arabiyye ve'l-Muarraba*, C. I, Mektebetü's-Sikafetü'd-Dînîye, Kahire, (thz), s.134; Kenan Demirayak ve M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1994, s. 126; Ali b. İsmail. b. Side, *el-Muhkem ve'l-Muhitu'l-A'zam fi'l-Luğa*, thk. Mustafa es-Saka- Hüseyin Nassar, Cami'atü'd-Düveli'l-Arabiyye. Kahire, 1958. s.15.

²⁰ Cemaluddin Ebü'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kiftî, *İnbahü'r-Ruvat 'ale Ânbahu'n-Nuhât*, Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, 1. Baskı, C. 2, Darü'l-Fikrî'l-'Arabî - Müessesetu Kutub es-Sikafiyye, Kahire-Beyrut, 1986, ss. 225-226.

²¹ Sahbân Halîfât, “el-Muhkem”, *DİA*. C. XXXI, İstanbul, 2006, s.45; Yusuf Elyan Serkis, *Mu'cemü'l-Metbu'at el-Arabiyye ve'l-Muarraba*, C. I, Mektebetü's-Sikafetü'd-Dînîye, Kahire, (ts.), s. 134; Kenan Demirayak ve M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1994. s. 126.

Abdülmeçîd ve (Kahire 1396/1976) Muhammed Âli-Yâsîn tarafından yayımlanmıştır (Bağdad 1977).²²

4. *Urcûzetü'l-ğamîs*: Müellifin hayatını, hocalarını ve onlardan okuduğu kitapları anlattığı, didaktik bir şiiri olup Suriyeli tarihçi ve araştırmacı yazar Habîb Zeyyât'ın (ö. 1954) özel kütüphanesinde otuz üç varaklık bir nüshasının bulunduğu kaydedilmektedir.²³

5. *el-Vâfi fi 'ilmi'l-kavâfi*.

6. *et-Tezkîr ve't-te'nîs*.

7. *Şâzzu'l-luğa*. (Bu eser beş cilttir.)

8. *el-'Avis şerh islah el-mantık li-ibn sikkit*.²⁴

9. *el-Enîk fi şerhi'l-hamâse li ebî temmâm*. Altı cilttir.²⁵

10. *Şerh ebyâti'l-cümel li'z-zeccâcî*.²⁶

11. *el-Âlem fi'l-luğa*. Evreni anlattığı kapsayıcı bir eserdir. Gezegenlerden başlayıp atomda bitirmiştir. Yaklaşık yüz cüzdür.²⁷

12. *el-Maksûr ve'l-memdûd*.

13. *Şerhu kitabı ahfeş*.

14. *Şerhu'l'alim ve'l-mûte'allim*. (soru cevap tarzında yazılmış bir eserdir.)²⁸

Yapılan İlmi araştırmalar çerçevesinde genel kanaat İbn Sîde'nin; *el-Muhkem*, *el-Muhassas*, *Şerhu'l-muşkil min şî'ri'l-mütenebbî* adlı eserleri, '*Urcûzetü'l-ğamîs*' adlı manzumesi ve İkbâlûddeve için yazdığı bir kasîdesi günümüze ulaşmıştır.²⁹ Şiirlerinin bazı beyit ve kıtaları kaynaklarda yer almakla birlikte çoğu zamanımıza intikal etmemiştir. İbn Sîde'nin en iyi şekilde tanınmasında ve lügat müellifleri arasında seçkin bir mertebeye ulaşip otoritelerden kabul edilmesinde, *el-Muhassas* ve *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam* adlı bu iki eserinin büyük rolü olmuştur. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn'da el-Muhassas*'ın daha önce telif edildiğini belirtmesine rağmen, İbn Sîde'nin, *el-Muhassas*'ın mukaddimesinde *Muhkem*'i,

²² Tüccar, a.g.e. C. XX, ss. 318-319.

²³ Zirikli, a.g.e. C. IV, s.263; Tüccar, a.g.e. C. XX, ss. 318-319.

²⁴ Yakup b. İshak, "İbn Sikkit" künyesi ile tanınan meşhur dil âlimi, 244/858 de vefat etmiştir. Söz konusu eseri Arapça'nın seçkin edebi kitaplarından. Birçok dil bilgini bu eseri farklı şekillerde şerh etmişlerdir. (Bkz. Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn*. C. I, Dar -İhya Turasi'l-Arabî. Beyrut. (ts.) s.94.)

²⁵ Serkis, a.g.e. C. I, s. 134.

²⁶ Ebü'l Kasım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccacî, hocası İbrahim Zeccac'a nisbet edilmiştir. *el-Cümel*, adlı eseri Mekke'de telif etmiştir. 339/950'nin, Recep ayında Taberiyye'de vefat etti. (Bkz. Suyûtî. a.g.e. C. II, s.77; İbn Halkân, *Vefeyâti'l-Â'yân*. C. III, Dar-Sadır, Beyrut. 1970, s.136).

²⁷ Zehebî. a.g.e. C. XVIII, s.144.

²⁸ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât fi Tabakatu'l-Luğaviyin ve'n-Nuhat*, Thk: Muhammed Ebü'l Fadıl İbrahim, 2. Baskı, C. I, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1979, ss. 84-85; Ebû Bekr Muhammed, İbn Hayr el-İşbilî, *Fihrist*, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998. ss.318-319; Zirikli, a.g.e. C. IV, s.263, İbn Beşküval, a.g.e. s. 507; es-Safedi. a.g.e. s. 205; Ali b. İsmail. b. Side, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam fi'l-Luğa*, Thk. Abdülhamit Hindavî, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, ss.17-18. (Tahkik mukaddimesi).

²⁹ Kaside (ألا هل إلى تقبيل راحتك اليمنى *** سبيل فإن الأمن في ذلك واليمن) beyti ile başlamaktadır. (Bkz. el-Humeydî. a.g.e. s. 452; el-İşbilî a.g.e. s. 292.)

Muhkem'in mukaddimesinde *el-Muhassas*'ı zikretmesi hangisinin daha önce telif edildiğini bilmemizi zorlaştırmıştır. Çelişkili gibi görünen bu durum Muhammed et-Talibî'nin de düşündüğü gibi İbn Sîde'nin her iki eseri aynı anda telif etmeye başladığı kanaatini güçlendirmektedir.³⁰ Son yıllarda ilmi araştırmaların canlanması ve ivme kazanması ile birlikte yapılan ilmi çalışma ve araştırmalar doğrultusunda İbn Sîde'nin yeni eserlerinin bulunabileceği ihtimal dahilindedir. Bunun somut bir örneği olarak, Habib Zeyyat'ın şahsî kütüphanesinde bulunan *Urcûzetü'l-ğamîs* adlı manzume gösterilebilir.

İbn Sîde hakkında yapılan müstakil çalışmalar ise şunlardır:

1. *İbn Sîde hayâtühû ve âsâruhû*. Dario Cabanelas Rodríguez. (İspanyalı müsteşrik, Tunus 1980).

2. *İbn Sîde âsâruhû ve cühûduhû fi'l-luğa*. Abdülkerîm Şedid Muhammed en-Nuaymî, (Bağdad 1984).

3. *en-Nahlu 'inde'l-'Asmaî ve İbn Sîde kadîmen ve'n-nahlu hadisen*.³¹ Vefâ bint Abbas Hasan el-Havî, (Yüksek Lisans Tezi, 1404/1983 Cami 'atu Ümmü'l-Kurâ, Mekke).³²

3. *el-Muhassas*'ın, Muhtevası, Metodu ve Kaynakları

İbn Sîde *el-Muhassas*'ın giriş kısmında, ilk olarak Allah'a hâmd Peygamber'e salavât ile başlar. Dilin tanımı, dillerin doğuşuyla ilgili teorileri ve bunların eleştirisi gibi konuları ele alır. Daha sonra eserin telifine zemin hazırlayan sebepleri anlatır. Lügat konusunda önceki âlimlerin büyük bir edebi miras bıraktıklarını ancak bunların dağınık bir halde olmaları gibi noksanlıklarının olduğunu, bütün müfredatı ihtiva eden kapsamlı bir eserin olmadığını, konuya ilişkin eserlerin sözcüklerin analizini yaparak sarf ve gramer kurallarına değinmediklerini, hatta kimi zamanlar değindikleri sözcüğü barındırmayan bir şiirle istişhatta bulduklarını zikretmektedir. İbn Sîde, alfabetik tertibe göre yazdığı *el-Muhkem* adlı sözlükten sonra, bablara ayrılmış, edip, şair, hatip ve yazarlara en uygununu seçme imkânı sağlamak üzere eşanlımlı kelimeleri bir araya getiren ve bunların nüanslarına temas eden, gerektiğinde sözcükleri analiz eden, geniş bir sözlüğü kaleme almayı gerekli gördüğünü belirtmektedir. Dâniye emiri Mücahid b. Abdullah el-'Amirî'yi ilim ve ilim erbabına verdiği önemden dolayı medh ettikten sonra onun böyle bir eserin telif edilmesini talep ettiğini belirtir. Eserin telifine ilişkin takip edilecek metodu açıklar ve alıntı yaptığı müellif

³⁰ İbn Sîde, *el-Muhkem*, Thk. Mustafa es-Sakâ- Hüseyin Nassâr, s.11. (tahkik mukaddimesi); İbn Sîde, *el-Muhkem*, (Thk. Abdulhamit Hindavî, s.10. (tahkik mukaddimesi).

³¹ Asma'i dokuz sayfalık müstakil bir kitap, İbn Sîde ise *el-Muhassas'ta* adlı eserinde bir bölüm halinde nahl (hurma) maddesine ilişkin kitap, yazmışlardır. Söz konusu çalışma buna değinmektedir. (Bkz. Vefa Bint Abbas Hasan el-Havî, *en-Nahlu 'in-de'l-'Asmaî ve İbn Sîde Kadîmen ve'n-Nahlu Hadisen*, Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Arap Dili Fakültesi, BasılmamışYüksek Lisans Tezi, 1983).

³² Zülfikar Tüccar, a.g.e. C. XX, ss. 318-319.

ve eserlerine atıfta bulunur. Eserin üslubuna ve tertibine ilişkin bilgi aktarır, bu eserde olup daha önceki kitaplarda olmayan metodu açıklar. Son olarak, dil ilimlerinin ikiye ayrıldığını, birincisinin, manalara delalet eden sözcüklerin korunması (kelime hazinesi), ikincisinin ise söz konusu sözcüklerin kurallarının (sarf/nahiv açısından) bilinmesi olduğunu kuralların bilinmesinin sözcükleri test etmek için gerekli olduğunu belirtmektedir.³³

Alanında telif edilmiş sözlüklerin en geniş olan bu eser, “*Kitâbü’l-İnsân, Kitâbü’n-Nisâ, Kitâbü’l-Hayl, Kitâbü’l-Ġarâiz*” gibi on yedi ana bölüme (kitab), ana bölümler de daha tafsilatlı ve farklı hacimlerde alt başlıklara (bâb), bunlar da farklı adlarla alt başlıklara ayrılmıştır. Söz konusu kitaplar belli bir düşünceye göre sıralanmıştır. Bazı bablar bağımsız birer bölüm niteliğinde olduğu gibi bazıları da ana bölümle ilgisiz görünmektedir. Bununla birlikte her bölümde yer alan kelimeler aynı konu etrafında kümelenildiğinden kitap geniş ölçüde müteradif (eşanlımlı) kelime ve deyimlerle bunlar arasındaki farkları kapsamaktadır. Eser, “*Kitabu Halki’l-İnsân*” ile başlamış, “*Kitabu İştikakı Esmâullah*” ile bitmiştir.³⁴

Çoğu dilcinin, Arap dilinin bütün sözcüklerini belli başlıklar altında toplayan en geniş eser olarak işaret ettikleri *el-Muhassas*, tertip açısından kendinden önceki eserleri temel almasıyla birlikte, kendinden önce olmayan yenilikler de ekleyerek lügat sahasına ilişkin metodu daha da geliştirmiştir. Kitap bir sözlük olmasına rağmen, genelde kaynaklara atıfta bulunması ve sarf, nahiv vb. konulara ilişkin dört yüz yirmi (420) mülâhaza ve açıklama içermekle klasik sözlük anlayışından farklı olduğunu göstermektedir. *el-Muhassas*’ın konulu sözlük olması, hece harflerine göre alfabetik olarak tertip edilmemiş olmasını beraberinde getirdiğinden, aranılan bir maddenin bulunması için cüz fihristlerinin taranması gerekliliği eserden faydalanmayı zorlaştırmakla birlikte, belli bir konuda araştırma yapanların konuya ilişkin bütün sözcüklere tek bir yerde ulaşma olanağı vermesi açısından bir kolaylıktır. İlk dönem sözlük çalışmaları incelendiğinde, çoğunun konulu sözlük kategorisinde yer aldığı görülmekte olup, İbn Side’nin kullandığı usulle bu tür sözlüklere en çok katkısı olanlardan olduğu anlaşılmaktadır.³⁵

el-Muhassas’ta, hiçbir etki altında kalmadan bilimsel ve eleştirel bir anlayışla hareket eden İbn Sîde, kendi dönemine kadar bilinen pek çok eserden naklettiği görüşleri sahiplerine nispet etmektedir. Bazen bir müellifin adını (ilk defa zikrettiği zaman) tam olarak zikreder ve bundan sonra kısaca adını zikretmesi halinde bunun kastedileceğini belirtir. Mülâhazalarını birinci çoğul kalıbıyla anlatır. İbn Side, sadece nakilleri aktarmak ve açıklama yapmakla yetinmemiş, bir eleştirmen gözüyle konuya bakarak, konuyu analiz etmekte, konuya ilişkin ihtilaf bulunması halinde veya kendine göre hatalı olduğunu düşündüğü yerlerde, doğru

³³ İbn Side, *el-Muhassas*, Thk: Halil İbrahim Ceffâl, Dar İhya Turasi’l Arabî, Müessesetu Tarihi’l-Arabî, Beyrut, 1996, ss.33-40. ; Halîfât,a.g.e. C. XXXI, s. 18.

³⁴ Halîfât,a.g.e. c. XXXI, s. 18.

³⁵ Rıdane Huseyn Salih, *el-Cuhudü’s-Sarfiyye li-İbn Side fi Kitabihî’l-Muhassas*. Mecelletü Abhas Meysan, Cami’atu Meysan, Irak, C. V, sayı: 10, 2009. ss. 160-204.

olduğuna inandığı görüşü veya tercihini belirtir. Bir konuya ilişkin iddiasını desteklemek için Kuran-ı Kerim ayetleri, Hadis-i Őerif ve Klasik Arap Şiiriyle (oğu zaman Şiirin syleyenini zikreder) istişhadta bulunur. Sözcükler ve eş anlamlı sözcükler arasındaki ince ayırımı açık ve net bir Şekilde belirtir. Kendinden nceki limleri methetmesine rağmen yeri geldiğinde eleştirmekten geri kalmamış, bir konuya ilişkin görüşleri zikrettikten sonra sebebini açıklayarak bu görüşün neden hatalı olduğunu da belirtmiştir. En çok etkilendiği kiři³⁶ olan Sibeveyhi³⁷, Asma’i³⁸ yanı sıra birçok âlimi bazı görüşlerinden dolayı eleştirmekten geri kalmayan İbn Side, dil sahasının meşhur âlimlerinden olan Ebû Ubeyd’i³⁹ methetmesine rağmen yeri geldiğinde onu da tenkit etmiştir. Eleştiriye bazen direkt bazen de dolaylı olarak yapmıştır. Bu mülahazaları çoğu kere “أخطأ” (hata etti) veya “أزى” (görüşüm/bana göre) gibi ifadelerden sonra gelmekte ve bunun akabinde de doğrusunun ne olduğunu belirtmektedir. Bazen de sözcüğün delaletinden kaynaklanan fihk görüşlere de atıfta bulunmaktadır.

el-Muhassas, Asma’i, Eb ‘Ubeyde, Eb Zeyd el-Ensr, Eb Ubeyd, Ferr, Eb Htim es-Sicistn. Nadr b. Smeyl, Lihyn, İbnü’l-A’rab, Sa’leb, İbnü’s-Sikkit, İbn Kuteybe, Müberred, Kra’n-Neml, Ebû Hanife ed-Dîneverî gibi kadim dil ve sözlük âlimlerinin, çoğu tek konuya ayrılmış sözlük risaleleri olan eserlerini ihtiva ettiği gibi Eb Ali el-Farisî, Srf, İbnü’s-Serrc, Rummn ve İbn Cinnî’nin konuyla ilgili eserleri, Sibeveyhi’nin *el-Kitab*’ı, Muhammed b. Kasım el-Enbar’nin *Kitabü’z-zhir*’i ile Halil b. Ahmed’in *Kitabü’l-‘ayn*’ı, İbn Düreyd’in *el-Cemhere*, Eb Ali el-Kli’nin *el-bri*’ adlı sözlükleri de onun temel kaynaklarını teşkil eder. İbn Sîde *el-Muhassas*’ın mukaddimesinde, eserinin telifinde kendisine kaynak olan bazı kitap ve müelliflerini zikretmekle birlikte bazen de sadece müellifleri belirtip hangi eserinden yararlandığına değinmemektedir.⁴⁰

el-Muhassas’ta Adı ve Eseri Zikredilen Müellifler

Müellif	Vefatı	Eseri
Eb ‘Amr b. (el-‘Ala)	165/781	<i>Kitabü’t-tenbihât</i>

³⁶ En çok etkilendiği kişinin Sibeveyh olduğu, *Sibeveyh’in “el-Kitab” adlı eserinin bazı bölümlerini olduğu gibi nakl etmesinden anlaşılmaktadır.*

³⁷ Ebu Bişr, Amr b. Osman b. Kanber. Farsça bir sözcük olan “Sibeveyh” kelimesi, elma kokusu anlamına gelir. Basra ekolünün nclerindedir. H. 180 da otuz iki yaşında iken vefat etti. (Bkz. Suyûtî. a.g.e. C. II, s. 229.)

³⁸ Abdulmelik b. Kureyb b. Abdulmelik b. Ali b. Asma’i, h.123’te Basra’da doğdu. Arapçayı en iyi anlamda tahlil eden ve Őiirde stn bir mertebeye sahip idi, farklı ilim dallarında uzman, üstün ahlaklı, kuvvetli bir zekâ ve hafızaya sahip büyük bir âlim idi. H. 217’de Basra’da vefat etti. (Bkz. Dyauddin el-Makdisi, *el-Munteka min Ahbr el-Esma’i*, Thk. İzzedin Tenuh, 1. Baskı. Dmaşk, (ts.), (Mukaddime).

³⁹ Kasım b. Sellam, yaşadığı dönemde her türlü ilimde imamdı. H. 223 te Mekke’de vefat etti. (Bkz. Suyûtî. a.g.e. C. II, s. 253.)

⁴⁰ İbn Side, *el-Muhassas* ss. 33-40; Halîfât, “el-Muhassas”, *DA*. C. XXXI, s. 18.

Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferahidî ⁴¹	175/791	<i>Kitabü'l-'ayn</i>
Ebû Bişr Amr b. Osman el-Maruf bi'Sibeveyh	180/796	<i>el-Kitâb</i>
Ebû 'Amr (eş-Şeybanî) ⁴²	206/821	<i>Kitabu'l-cim</i>
Ebû Zeyd el-Ensarî	215/830	<i>Kitab fi'l-garaiz</i> <i>Kitab fi'l-ceraim</i>
Abdülmelik b. Kureyb el-Asma'i	217/832	<i>es-Silah,</i> <i>el-Hayl,</i> <i>el-İbil</i>
Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm	223/837	<i>el-Musannef,</i> <i>Garibu'l-hadis ve dğr.</i>
Yakub b. İshak b. Sikkit	243/857	<i>İslahu'l-mantık,</i> <i>Kitab el-elfâz,</i> <i>Kitab fi'l-furûk,</i> <i>Kitab fi'l- asvât,</i> <i>ez-Zebriç,</i> <i>el-Mukanna ve'mebni,</i> <i>el-Med ve'l-kasr,</i> <i>Me'ani's-şi'r ve dğr.</i>
Ebû Hatim Sehl b. Muhammed es-Sicistanî	248/862	<i>Kitab fi'l-ezmine</i> <i>Kitab fi'l-haşerât</i> <i>Kitab fi't-tayr</i>
Ebû Hanife Ahmed b. Davud ed-Dîneverî	282/895	<i>el-Enva'</i> <i>en-Nebat</i>
Ahmed b. Yahya el-Ma'ruf bi's-Sa'leb	291/914	<i>el-Fasih,</i> <i>en-Nevadır.</i>
Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Dureyd	321/933	<i>Kitab cemheratu'l-luğa</i>
Ebû Bekr Muhammed b. Kasım el-Enbarî	328/940	<i>ez-Zâhir fi me'ani kelimat en-nâs</i>
Ebû Ali İsmail b. Kasım el-Kalî	356/967	<i>el-Bari' fi'l-luğa</i>
Ebû Said Hasan b. Abdullah es-Sîrafi	368/979	<i>Şerh el-kitâb</i>
Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-Farisî	377/987	<i>İdah fi'kava'id el-Arabiyye,</i> <i>el-Hucce,</i> <i>İğfal (fi'ma Eğfelehu'z'Zeccac mine'l-Me'ani),</i> <i>el-Mesail el-halebiyât,</i>

⁴¹ Halil b. Ahmed'e genelde "*Sahibu'l-'ayn*" şeklinde zikretmekle beraber bazen de "Halil" de demektir.

⁴² *el-Muhasas'ta*, doksan sekiz (98) alıntının bu isme nisbet edilmesine rağmen, bu isimle bilinen iki âlim (أبو عمرو بن العلاء), (أبو عمرو الشيباني) oldundan dolayı hangisinin kast edildiği tam olarak net değildir. Yapılan kaynak araştırmasında beş (5) alıntının eş-Şeybanî'nin "*Kitabu'l-Cim*" adlı eserinde ve bir alıntının da el-'Ala'nın "*Kitabü't-tenbihât*" adlı eserinde geçtiği görülmüştür. Bunla beraber, el-Muhassas'ta zikredilen kişinin bunlardan hangisinin olduğu kesin olmamakla beraber, eş-Şeybanî'nin olması daha muhtemeldir. (Bkz. Huseyn Salih, a.g.e. ss. 160-204.)

		<i>el-Mesail el-kasriyat, el-Mesail el-bağdadiyât, el-Mesail eş-şiraziyyât ve dğr.</i>
Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail er-Rummanî	384/994	<i>el-Cami' fi'tefsiru'l-kur'an, el-Mebcut fi'Kitab Sibeveyh, Şerh mucez Ebû Bekr Muhammed b. Sirri.</i>
Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî	392/1002	<i>İltimam, Mu'rib, el-Hasâis, Sırru Sına'atu'l-İ'rab el-Mute'akib, Şerh şî'ru'l-mütenebbî Tefsir şî'ru'l-hamase.</i>

el-Muhassas'ta Sadece Adı Zikredilen Müellifler

Müellif	Vefatı
Ebü Amr 'İsa b. Ömer el-Basrî	149/765
Mufaddal ed-Dabî	168/784
Ebü Abdurrahman Yunus b. Habib	182/798
Ebü'l-Hasan Ali b. Mübarek el-Lihyanî	194/809
Ebü'l-Hasan Nadır b. Sümeyl	204/819
Ebü Zekeriya Yahya el-Ferra	207/822
Ebü Ubeyde Ma'mer b. Musenna	208/823
Ebü Abdullah Muhammed b. Ziyad İbn A'rabî	231/845
Ebü Muhammed b. Kuteybe ed-Dineverî	276/889
Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Ma'ruf bi'l-Muberred	286/899
Ebü Muhammed Sabit b. Ebi Sabit el-Luğavî ⁴³	?
Ali b. Hasan b. Huseyn el-Mulakkab bi'Kura'u'n-Neml	317/929

el-Muhassas'tan Örnekler

el-Muhassas'ın, muhtevası, metodu ve kaynakları bölümünde, *söz konusu eserin "Kitâbü'l-insân, Kitâbü'n-nisâ, Kitâbü'l-hayl, Kitâbü'l-ğarâiz"* gibi on yedi ana bölüme (kitab), ana bölümlerin de daha tafsilatlı ve farklı hacimlerde alt başlıklara (bâb), bunların da farklı adlarla daha detaylı alt bölümlere ayrıldığı anlatılmıştı. Burada ise ana bölümlerin ilki olan "كتاب خلق الإنسان" kısmının "باب الحمل والولادة" bölümünün alt başlıklarından örnekler verilecektir.

⁴³ *Kitabü'l-Fârk* adlı eserin müellifi olan bu dil âliminin adı birçok biyografi ve tarih kitabında geçmesine rağmen vefatına ilişkin kesin bir tarih bulunmamaktadır. Ancak Ebu 'Ubeyd Kasım b. Sellam'ın öğrencilerinden olması hicri III. yüzyılda yaşadığını göstermektedir. (bkz. Sabit b. Ebi Sabit el-Luğavî, (1988), *Kitabü'l-Fârk*, (thk: Hatım Salih Damın), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, s. 6. (tahkik mukaddimesi).)

İbn Side “كتاب خلق الإنسان” adlı ana bölümün başında insan sözcüğünü, gerek lugat gerekse farklı açılardan ele alarak tekil çoğul ve farklı kalıplarını belirtmiş, ardından bu kısmın alt bölümlerinden biri olan “باب الحمل والولادة” bahsinde hamileliğe ve doğuma ilişkin verilen adlara değinmiştir. “باب الحمل والولادة” bölümünün alt başlıklarında da konuya ilişkin detayları aktarmıştır. Sözcükleri açıklarken müteradif (eşanlamlı) veya furûk⁴⁴ kapsamında değerlendirilmesi gereken nüansları net bir şekilde açıklayarak, bunlara dayanak olan şiir vb. şâhitleri zikretmiştir.⁴⁵

“باب الحمل والولادة” bölümünün alt başlıklarından bazıları ve içerik özetleri şöyledir:

- “أسماء ما يخرج مع الولد” {*çocuğun doğumuyla birlikte dışarı çıkan şeylere verilen isimler*} bu bölümde, cenin ile beraber dışarı atılan parçalara verilen adlara değinmektedir.
- “الرضاع والفظام والغذاء وسائر ضروب التربية” {*emzirme, süttten kesme, besleme ve buna ilişkin diğer yetiştirme çeşitleri*} bu bölümde, emzirme süttten kesme, beslenme ve benzeri konuları ele almaktadır.
- “الغذاء السيء للولد” {*çocuğun kötü yetişmesi/büyümesi*} bebeğin kötü beslenmesine ilişkin sözcüklere değinmiştir. Ebû ‘Ubeyd’in “المُفْرَقَمُ” sözcüğünü geç büyüyen çocuk olarak açıkladığını ve buna

مُفْرَقَمِينَ وَعَجُوزًا شَمَلَقًا أَشْكُو إِلَى اللَّهِ عِيَالًا دَرْدَقًا

şiiriyle istişhatta bulunduğunu, belirtir. “شَمَلَقًا” kötü huylu kadın demektir.

İbn Sîde, konunun devamında, Ebû ‘Ali el-Faris’in, Ebû ‘Ubeyd’in bu şiirin “شَمَلَقًا” sözcüğünde tashif yaptığını aslında bu sözcüğün “سَمَلَقًا” şeklinde noktasız “sin” harfi olduğunu yönündeki görüşünü, nakleder.

- “أسماء أول ولد الرجل وآخرهم” {*kişinin ilk ve son çocuğuna verilen isimler*} kişinin ilk ve sonraki çocuklarına verilen adları zikreder. İlk çocuğa “البِكْرُ” son çocuğa da “الرُّكْمَةُ” denildiğini belirtir.
- “أسماء ولد الرجل في الشباب والبيكر” {*kişiye genç veya yaşlılıkta çocuk sahibi olduğunda verilen adlar*} kişinin genç veya ihtiyar halde çocuk sahibi olduğunda ona verilen

⁴⁴ Furûk (فروق) luğatta ayırmak manasına gelen fark (فرق) kelimesinin cemisidir. Fıkah ilminde, meseleler veya kâideler arasındaki farkları ele alan ilim dalını ve bu alanda yazılan eserleri niteleyen bu kelime zamanla Arap dili literatüründe Arapça kelimelerin anlam ve kullanımındaki farklarla alâkalı kitaplara verilen genel bir isim haline gelmiştir. (bkz. Mehmet Faruk Çiççi. (2013). *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri*. Basılmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belâğatı Bilim Dalı. İstanbul, s.40.)

⁴⁵ Ahmed Muhtar ‘Umar, *İlmü'd-Dilâle*, 5. Baskı, Âlemu'l-Kütüb, Kahire, 1998, s. 109.

adları anlatır. Genç yaşta çocuk sahibi olan kişi için “أَرْبَعُ الرَّجُلُ” denildiğini, ifade eder.

- “وتسميتها من مبدأ الصغر إلى منتهى الكبر” {أَسْنَانُ الْأَوْلَادِ} {çocukların yaşları ve çocuklara yaşlarına göre verilen adlar} Bu bölümde Kişiyeye çocukluktan büyümesine kadar yaşına göre verilen adlara değinmiştir.

Çocuğa annesinin karnında olduğu sürece (حَيْنٌ) dendiğini, bu tesmiyenin nedeninin anne karnında gizlenmesinden dolayı olduğunu, bu sebeple insan kalbinin (جَنَانٌ) olarak adlandırıldığını ve ‘Ayn Sahibi’nin (Halil b. Ahmed), erkek çocuğa ilk doğduğunda (وَلِيدٌ), kıza (وَلِيدَةٌ) dediğini nakleder. Daha sonra süt emzirme müddetince (صِيٌّ) adını aldığını zikreder.

Erkek çocuğa “غلامٌ” ve “طِفْلٌ”, kız çocuğa “جاريةٌ” ve “طِفْلَةٌ” denildiğini, bazen her ikisi için de “الطِّفْلُ” kullanıldığını buna delil olarak ta Kur’an-ı Kerimdeki (ثم يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا) (Ğafir (Mü'min) 40/67) ayetinin delil getirildiğini söyler.

Bebek süttten kesilince “فطيمٌ”, yedi günlük olduğunda (الصَدِيعُ), dişleri çıktığı zaman da “أَنْعَرَ وَأَنْعَرَ” denildiğini zikreder.

Buluğa yaklaşım da henüz balıg olmayan çocuk için “قد أَحْبَبْتَنِي” ve “اليافعٌ” sözcüklerinin kullanıldığını bazen de “اليافعٌ” yedi ile on yaş arasındaki çocuğu ifade etmek içinde kullanıldığını nakleder.

Gençlik dolu çocuğu ifade için “الْحَزَّورُ” bazılarının bu sözcüğün on yaşından on beş yaşına kadar olan çocuğu ifade etmek için kullanıldığını söylediklerini ayrıca buna benzer “الْمَنْعَرُ” ve “الْمُطْبِخُ” sözcüklerinin de olduğunu belirtir.

Boyu beş karış olan çocuğu ifade de erkek için “الْخُمَاسِيٌّ” kız için “خُمَاسِيَّةٌ”, henüz ergenliğe ulaşmamış çocuk için “الْعَيْدَاقُ”, ergenliğe yaklaştığını belirtmek için se “مُراهِقٌ”, ergenliğinde şüpheli olunan çocuğa da “أَحْلَفٌ” denildiğini aktarır.

Yeni bıyıkları çıkmaya başlayıp da henüz sakalı çıkmayan çocuğa “الْأَمْرُدُ” veya “السُّدْرُوتُ” adının verildiğini, çocuğun bıyığı çıkıp sertleşmeye başlaması anında ise bıyığa “شَوَّكٌ” denildiğini anlatır.

Çocuk, gençleşip buluğa erince ona “رَجُلٌ” dendiğini, bazen de annesinden doğduğu andan itibaren bu adla anıldığını, belirtir.

Kadının erkek gibi davrandığını ifade için “تَرَجَّلَتِ الْمَرْأَةُ” sözcüğünün kullanıldığını, bazen “رَجُلٌ” sözcüğünün sıfat olarak kullanılıp ondan kemal ve kuvvet kastedildiğini, ondan dolayı Sîbeveyh’in (مررت برجل رجل أبوه) cümlesinde ikinci recul sözcüğünün mecrur okunmasını caiz gördüğünü nakleder.

Genç erkeği ifade için “الشَادُخُ” , yirmi yaşına varmış erkeğe “غُلامٌ عَشَارِيٌّ” , kıza “عُشَارِيَّةٌ” denildiğini, tam olgunlaşmış genç için “العَبْعَبُ” kullanıldığını, anlatır.

Gençliğin güzelliğini ifade için “العَمِيْرُ” , on beş yaşından yirmi beş yaşına kadar olan erkeği ifade için “القَمْدُ” , sonrasında otuz yaşına kadar ifade de “عَنْطُنْطَا” , daha sonra olgunlaşmasını ifade ise “كَهْلٌ” kullanıldığını, otuz yaşından kırk yaşına kadar olan kişiyi ifade de “الصَّمْلُ” ve “الصَّمْحُ” kullanıldığını.” İfade eder.

Elliden sonrası, ömrünün sonuna kadar olan yaşı ifadede “شَيْخٌ” kullanıldığını, bazılarının bu sözcüğün elliden seksen yaşına kadar olan yaşı ifade ettiğini söylediklerini ve çoğulunun “شُيُوخٌ وَشَيْخَانٌ وَالْمَشِيخَاءُ” olarak kadın için ise “شَيْخَةٌ” kullanıldığını aktarır.

Kaşları ve yüzü sarkmış kadına “الخَنْفِيرُ” denildiğini, yetişkin kıza “الكُؤُوبِ” sifati, yetişkin erkeğe ise “الشُّبُولُ” sifati verildiğini nakleder.

Sonuç

el-Muhkem ve el-Muhassas adlı eserleri ile tanınan İbn Sîde'nin bu alanda mahir ve otorite bir dilci olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle *el-Muhassas*'ta kendinden önceki eserleri içerik ve metot açısından referans almasına rağmen bununla iktifa etmeyip bunları daha ileri bir seviyeye taşıdığı böylece bu alana ilişkin daha bilimsel bir bakış açısı kazandırdığı görülmektedir. Alanında yazılan en geniş sözlük olan ve genelden özele doğru belli bir mantık çerçevesinde sözcüklerin derinlemesine işlendiği bu eser, özellikle Arap diline ilişkin belli bir konuyu derinleme araştırma ve inceleme de bulunacakların görmezden gelemeyeceği temel kaynaklardan biri olduğu kanaatine ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Kur'an-ı Kerim
 Çiftçi, Mehmet Faruk. (2013). *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri*. Basılmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belâğatı Bilim Dalı. İstanbul.
- Demirayak, Kenan ve Çögenli, M. Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1994.
- Halîfât, Sahbân, “*el-Muhassas*”, DİA. C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi. İstanbul, 2006.
- Halîfât, Sahbân, “*el-Muhkem*”, DİA. C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi. İstanbul, 2006.
- Havît, Vefa Bint Abbas Hasan, *en-Nahlu 'inde'l-'Asmaî ve İbn Sîde Kadîmen ve'n-Nahlu Hâdisen*, Camiatu Ümmü'l-Kura, Arap Dili Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1983.

- Humeydî, Ebû Abdullah b. Futûh, *Cezvetü'l-Muktebis fi Tarih Ulemai'l-Endelüs*, Thk. Beşşar 'Avvad Maruf ve Muhammed Beşşar 'Avvad, Darü'l-Ğarbi'l-İslâmî. Tunus, 2008.
- İbn Beşküval, Ebü'l-Kasım Halef b. Abdulmelik, *es-Sıla*, Thk. İbrahim el-Ebyarî, 1. Baskı, C. I, Daru' l-Kitabi'l-Mısırî – Daru'l-Kitabi'l-Lübnanî, 1989.
- İbn Halkân, *Vefeyâtî'l-Âyân*. C. III, Dar-Sadır, Beyrut. 1970.
- İbn Sîde, Ali b. İsmail, *el-Mûhkem ve'l-Mûhitü'l-A'zam*, Thk. Abdulhamit Hindavî, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
- İbn Sîde, Ali b. İsmail, *el-Muhkem ve'l-Muhitu'l-A'zam*, Thk. Mustafa es-Sakâ-Hüseyn Nassâr, Cami'atü'd-Dûveli'l-'Arabiyye. Kahire. 1958.
- İbn Sîde, Ali b. İsmail, *el-Muhassas*, Thk: Halil İbrahim Ceffal, Dar İhya Turasi'l Arabî, Müessesetu Tarihi'l-Arabî, Beyrut - Lübnan, 1996.
- İşbilî, Ebû Bekr Muhammed, İbn Hayr, *Fihrist*, Darü'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1998.
- İşbilî, Ebû Nasr el-Feth Muhammed b. Ubeydullah. el-Kaysî. *Metma'u'l-Enfus ve Mesrahu't-Teennus fi'Mulahî Ehli'l-Endelüs*. Thk. Muhammed Ali Şevâbekî, Dar 'Ammar, Beyrut, (ts.).
- Kadı Sa'id, b. Ahmet b. Sa'id el-Endelüsî, *Tabakatü'l-Umem*. Neş. Luveys Şeyho el-Yesu'i, Matba'atü'l-Kasolikiyye li'l-Ebâ el-Yesu'iyin, Beyrut, 1912.
- Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*. C. I, Dar -İhya Turas'il-Arabî. Beyrut. (ts).
- Kiftî, Cemaluddin Ebü'l-Hasen Ali b. Yusuf, *İnbahu'r-Ruvat 'alâ Enbahi'n-Nûhât*, Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, 1. Baskı, C. II, Darü'l-Fikri'l-Arabi - Müessesetu Kutübü's-Sikafiyye, Kahire-Beyrut, 1986.
- Makdisî, Diyaüddin, *el-Muntekâ min Ehbar el-Esma'i*, Thk. İzzedin Tenuhî, 1. Baskı, Dımaşk, (ts.).
- Özdemir, Mehmet, *"Mücahid el-Amiri"*, DİA, C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 2006.
- Sabit b. Ebi Sabit el-Luğavî, (1988), *Kitabü'l-Fârk*, (thk: Hatım Salih Damın), Müessesetü'r-Risale, Beyrut.
- Safedî, Salahâddin Halil b. Eybek, *Nektû'l-Himyân fi Nukati'l 'Umyan*. Matba'at'ül-Cemaliyye. Mısır. 1911.
- Salih, Rıdane Hüseyin, *el-Cuhüdüs-Sarfiyye li-İbn Sîde fi'Kitabihi'l-Muhassas*. Mecelletu Abhas Meysan, Cami'atu Meysan, Irak, C. V, sayı: 10, 2009.
- Serkis, Yusuf Elyan, *Mu'cem el-Metbu'ât el-Arabiyye ve'l-Muarraba*, C. I, Mektebetü's-Sikafetü'd-Dînîye, Kahire, (ts.).
- Suyutî, Celaluddin, Abdurrahman, *Buğyetü'l-Vu'ât fi Tabakati'l-Luğaviyyin ve'n-Nûhat*, Thk: Muhammed Ebü'l-Fadıl İbrahim, C. II, 2. Baskı, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1989.
- Tüccar, Zülfikar, *"İbn Sîde"*. DİA, C. XX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul. 1999.
- 'Umar, Ahmed Muhtar, *'İlmü'd-Dilâle*, 5. Baskı, Âlemi'l-Kütüb, Kahire, 1998.
- Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Thk. Muhammed Na'im el-'Arkasusî ve Şuayb el-Arnâvûd, (11. Baskı), C. X, Müessesetü'r-Risale. Beyrut, 1996.
- Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Tezkirâtü'l-Huffaz*, C. III, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Kahire, 1989.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lam Kâmus Teracım*, C. IV, 15. Baskı, Darü'l-Melâyîn, Beyrut, 2002.